

EDGAR SUKIENNIK
Warszawa

STAN BADAŃ NAD DZIEJAMI PUSZCZY KAMPINOSKIEJ

Rozległy kompleks leśny na północno-zachodnich przedpolach Warszawy najczęściej kojarzony jest z walorami przyrodniczymi oraz kwestiami związanymi z ochroną środowiska, jako że pełni rolę zielonych płuc stolicy, a bogactwo flory i fauny kontrastuje z sąsiedztwem zatłoczonego i hałaśliwego miasta. Jednakże dzieje tej części Mazowsza nie ograniczają się wyłącznie do formowania się warunków naturalnych, procesów geologicznych czy też popularnej dziś kwestii ochrony środowiska. Historia Puszczy Kampinoskiej to także losy wielowiekowego osadnictwa i rozwoju związków człowieka z przyrodą (niektóre miejscowości pamiętają jeszcze czasy średniowiecznych ksiąząt mazowieckich). To również dzieje kształtowania ośrodków życia religijnego z najstarszymi kościołami w Łomnej, Brochowie i Głusku oraz młodszymi świątyniami w Kampinosie, Lesznie, Lipkowie i innych miejscowościach puszczańskiej otuliny. W sposób szczególny w krajobraz historyczny omawianego obszaru wpisały się działania partyzanckie w dobie wielkich powstań narodowych, a zwłaszcza wydarzenia Powstania Warszawskiego, które świadczą o znaczeniu tutejszych borów dla ruchu partyzanckiego, niosącego pomoc walczącej stolicy. Na przestrzeni wieków puszcza była domem i małą ojczyzną przeznaczenia dla wielu pokoleń mieszkańców, a niektórzy ze współczesnych nie wyobrażają sobie innego miejsca do życia niż puszczańska otulina, żyjąca własnym rytmem. I właśnie zagadnienia związane z szeroko rozumianą działalnością człowieka na tym obszarze znajdują swoje omówienie na kartach niniejszego artykułu. Pominięte zostaną kwestie przyrodnicze, ekologiczne i krajobrazowe, wymagające odrębnego potraktowania ze względu na właściwy sobie charakter i zakres badań.

Przez długie lata omawiany obszar nie cieszył się szczególnym zainteresowaniem historyków, gdyż pozostawał bardziej w cieniu Warszawy i jej burzliwych dziejów. Ożywienie badań nad jego dziejami nastąpiło wraz z początkiem obecnego stulecia. Zjawisko to możemy zaobserwować przede wszystkim w odniesieniu do osadnictwa, stosunków własnościowych, życia religijnego, a przede wszystkim wydarzeń II wojny światowej i związanych z nią strat w ludziach. Badania historyczne prowadzili i nadal prowadzą nie tylko zawodowi historycy, ale również popularyzatorzy historii, którzy pragną poznać dzieje swojej małej ojczyzny. Pierwsze, aczkolwiek skromne opisy Puszczy Kampinoskiej pojawiły się w XIX-wiecznych słownikach i encyklopediach, a zatem w dziele Jędrzeja Słowaczyńskiego pt. *Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystyczno-jeograficznego*¹, nadto w *Encyklopedyi*

¹ J. Słowaczyński, *Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystyczno-jeograficznego*, Paryż 1833-1838, s. XXX + 502.

Powszechnej Samuela Orgelbranda² oraz *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, w którym powtórzono wcześniejsze ustalenia w zakresie topografii terenu, przynależności ówczesnych miejscowości do poszczególnych parafii oraz stosunków własnościowych z określeniem liczby łąnów, morgów i prętów³. W dziedzinie toponomastyki wyróżnia się słownik Adama Wolffa i Ewy Rzetelskiej-Feleszko pt. *Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI w.*, w którym autorzy zebrali najstarsze informacje z zakresu nazewnictwa miast i wsi mazowieckich w świetle dostępnych źródeł archiwalnych⁴. Geografia historyczna miejscowości puszczańskich w drugiej poł. XVI w., uwzględniająca stosunki własności ziemskiej na terenie ówczesnych powiatów i parafii, znalazła omówienie w piątym tomie epokowego dzieła Adolfa Pawińskiego: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*⁵.

W badaniach naukowych nieocenioną rolę odgrywają bibliografie oraz bibliografie bibliografii, które ułatwiają poszukiwaczom dotarcie do literatury przedmiotu. Od 2006 r. Puszcza Kampinowska posiada swoją bibliografię dzięki staraniom Marka Ferchmina, który podjął się ustalenia wszystkich publikacji odnoszących się do omawianego regionu. W pierwszym woluminie, podzielonym przez autora na 2 części, odnajdujemy 2149 tytułów w okresie do 1972 r. (zawiera również wcześniejsze spisy Janusza Bobińskiego i Jadwigi Kobendziny) i 1648 tytułów za lata 1973-1990. Kolejny tom obejmuje lata 1991-2000 i zawiera wykaz 2488 opracowań. Wszystkie hasła zostały ułożone w porządku alfabetycznym według nazwisk twórców, lecz bez rozróżnienia poszczególnych dyscyplin naukowych. Ich kategoryzacja pojawia się dopiero w indeksie na końcu każdego woluminu⁶.

W dotychczasowych badaniach nad dziejami puszczy podjęto zagadnienie osadnictwa na przekształcanych w tym celu obszarach leśnych oraz na terenach sąsiednich. Badania archeologiczne prowadzone przez Halinę Różańską we wsi Strojec przyczyniły się do odkrycia przedmiotów z czasów kultur pucharów lejowatych i amfor kulistych. Podobne dociekania prowadzone przez Jerzego Pyrgałę w Zamczysku pozwoliły datować tutejsze grodzisko jako obszar obronny na XIII w.⁷ W zagadnienie rozwoju sieci osadniczej w średniowieczu i czasach nowożytnych wprowadził czytelników historyk regionu kampinoskiego Kazimierz Heymanowski. W pionierskim artykule pt. *Rozwój sieci osadniczej w dobrach kampinoskich od połowy XV do połowy XIX wieku* autor omówił problematykę osadnictwa i stosunków własnościowych na terenach puszczańskich w realiach kształtującej się gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Odwołując się do dokumentacji archiwalnej (Metryka Koronna i Archiwum Skarbu Koronnego w AGAD) oraz źródeł drukowanych, takich jak lustracje województw czy Księgi Referendarii Koronnej, precyzyjnie ustalił kwestie własności gruntów w każdej wsi oraz podał przybliżoną liczbę ludności z określeniem wójtów,

² Zob. hasła w: *Encyklopedia Powszechna*, t. 1-28, oprac. S. Orgelbrand, Warszawa 1859-1868.

³ Zob. hasła w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1-15, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880-1902.

⁴ A. Wolff, E. Rzetelska-Feleszko, *Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku*, Warszawa 1982.

⁵ A. Pawiński, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 5: *Mazowsze*, Warszawa 1892, s. 142-145, 263-267, 282-285.

⁶ J. Bobiński, M. Ferchmin, *Bibliografia Puszczy Kampinoskiej do 1990 roku*, cz. 1-2, Izabelin 2006, s. 234; M. Ferchmin, *Bibliografia Puszczy Kampinoskiej 1991-2000*, Izabelin 2009, s. 140.

⁷ H. Różańska, *Strojec, gm. Kampinos, woj. warszawskie*, „Informator Archeologiczny: badania”, 9 (1975), s. 49-50; J. Pyrgała, *Zamczysko, gm. Kampinos, woj. warszawskie*, „Informator Archeologiczny: badania”, 14 (1980), s. 180-181.

kmieci, zagrodników i ludności służebnej w gospodarstwach folwarcznych⁸. Temu samemu autorowi zawdzięczamy cykl artykułów popularno-naukowych na łamach czasopisma „Sylwan”, w których ukazał rozwój osadnictwa budniczego oraz gospodarki bartnej w lasach mazowieckich⁹.

Omówione prace archeologów i historyków nie wyczerpały tematu, a zasygnalizowana przez nich problematyka dopominała się o dalsze studia. Naprzeciw temu zapotrzebowaniu w sposób zadowalający wyszły trzy prace opublikowane w 2005 r. Ich wachlarz otwiera pionierski artykuł Stefana Woydy: *Pradzieje Puszczy Kampinoskiej*, który przemierza ślady ewolucji związków człowieka i przyrody od epoki kamienia aż do szczytowego średniowiecza. Wspomniana praca jest pierwszą syntezą problemów tutejszego osadnictwa, opracowaną dzięki zgromadzeniu i zweryfikowaniu raportów i sprawozdań z dotychczasowych badań archeologicznych¹⁰. Natomiast w zagadnienie osadnictwa w wiekach średnich wprowadził Kazimierz Pacuski w artykule: *Puszcza Kampinowska w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych (do 1526)*. Na podstawie źródeł archiwalnych oraz dostępnej literatury autor omówił pierwsze stałe osady na terenie puszczańskim (np. Łomna, Brochów, Pęcice, Dziekanów i Leszno), dokonując rozróżnienia na włości książęce, rycerskie, duchowne i klasztorne¹¹. Te same zagadnienia, ale dla czasów nowożytnych, odnajdziemy w opracowaniu plockiego historyka Mariana Chudzyńskiego (*Puszcza Kampinowska w XIX i na początku XX wieku*), który ukazał dalszy rozwój osadnictwa i gospodarki rolnej, nie pomijając osadników niemieckich, którzy w XVIII-XIX w. intensywnie zagospodarowywali tereny zalewowe nad Wisłą¹².

Świeżo opracowanym zagadnieniem z dziedziny lokalnej demografii jest studium Marka J. Minakowskiego, który przeprowadził analizę związków rodzinnych w parafii Kampinos w XIX w. w świetle dostępnych akt stanu cywilnego. Jego wyniki stanowią cenny przyczynek do badań demograficznych na Mazowszu, zwłaszcza że parafia kampinowska była porównywalna z wieloma innymi przeciętnymi parafiami w centralnej Polsce¹³.

Przez długie lata brakowało całościowej syntezy dziejów Puszczy Kampinoskiej. Naprzeciw temu zapotrzebowaniu wyszła częściowo monografia autorstwa Marii Kann pt. *Wierna Puszcza* opublikowana w 1972 r. Autorka, odwołując się m. in. do kronik Anonima zw. Gallem, Marcina Kromera, XVII-wiecznych akt parafii Głusk i Zakroczym, korespondencji, a nadto licznych źródeł drukowanych, przemierzyła dzieje najważniejszych wydarzeń w dziejach kompleksu leśnego, poczynszy od czasów prehistorycznych, poprzez wojny

⁸ K. Heymanowski, *Rozwój sieci osadniczej w dobrach kampinoskich od połowy XV do połowy XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 17 (1969), nr 3, s. 417-429.

⁹ K. Heymanowski, *Dzieje Puszczy Kampinoskiej do połowy XIX wieku*, „Sylwan”, 110 (1966), nr 2, s. 1-15; tenże, *Budnicy i holendrzy w dziejach gospodarstwa leśnego na Mazowszu*, „Sylwan”, 113 (1969), nr 5, s. 21-40; tenże, *Z badań nad gospodarką bartną na Mazowszu (XV-XVIII w.)*, „Sylwan”, 114 (1970), nr 4, s. 29-54; tenże, *Znaczenie gospodarze bartnictwa (XV-XVIII w.)*, „Sylwan”, 115 (1971), nr 11, s. 13-36.

¹⁰ S. Woyda, *Pradzieje Puszczy Kampinoskiej*, w: *Kampinoski Park Narodowy: praca zbiorowa*, t. 3, cz. 1: *Dzieje Puszczy Kampinoskiej i okolic*, red. P. Matusak, Izabelin 2005, s. 19-172.

¹¹ K. Pacuski, *Puszcza Kampinowska w średniowieczu i na początku czasów nowożytnych (do 1526 r.)*, w: *Kampinoski Park Narodowy...*, t. 3, cz. 1, s. 173-224.

¹² M. Chudzyński, *Puszcza Kampinowska w XIX wieku i na początku XX wieku*, w: *Kampinoski Park Narodowy...*, t. 3, cz. 1, s. 351-455.

¹³ M.J. Minakowski, *Gęstość sieci koligacji w parafii Kampinos w XIX wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 35 (2014), s. 65-74.

polsko-szwedzkie i lata powstań narodowych, kończąc na martyrologii narodu polskiego w latach ostatniej wojny światowej, o której zaświadczenia liczne cmentarze i zbiorowe mogiły. Zwracają uwagę barwne opisy wyczynów łowieckich królów polskich, m. in.: Zygmunta Starego, Stefana Batorego i Jana III Sobieskiego. Wartość badawczą mają także wzmianki o tutejszych rodzinach szlacheckich: Czosnowskich z Czosnowa, Lasockich z Brochowa, Radziejowskich z Kampinosu, Wodzińskich z Zaborówka oraz Zaborowskich i Izbińskich z Zaborowa.

Przez wiele lat praca Marii Kann stanowiła jedyną syntezę ogólną dziejów Puszczy Kampinoskiej, jednak daleką od całościowego ujęcia jej barwnych epizodów. Bardziej adekwatna do istniejących potrzeb okazała się praca zbiorowa pt. *Dzieje Puszczy Kampinoskiej i okolic*, która trafiła na rynek wydawniczy w 2005 r. pod redakcją naukową prof. Piotra Matusaka. Jest to pierwsza i dotychczas jedyna próba kompleksowego ujęcia dziejów puszczańskich od czasów prehistorycznych aż do końca II wojny światowej. Praca jest ostatnią częścią 3-tomowego dzieła, wydanego pod wspólnym tytułem: *Kampinoski Park Narodowy: praca zbiorowa*. Tom I. pod red. Romana Andrzejewskiego obejmuje jedynie zagadnienia przyrodnicze Kampinoskiego Parku Narodowego. Natomiast kolejny tom jest analizą współczesnego życia społecznego¹⁴. Dopiero ostatnia część zawiera zbiór obszernych artykułów historycznych, wśród których odnajdujemy m. in. opracowanie redaktora tomu dotyczące osiągnięć dotychczasowej historiografii regionalnej oraz analizę stosunków ziemskich i problemów gospodarczych w XVI-XVIII w. pióra trzech historyków Mazowsza: Henryka Rutkowskiego, Dariusza Głównki i Wiesława Majewskiego. Badacze wykorzystali akta zawarte w Metryce Koronnej oraz źródła drukowane, wśród których wyróżniają się sumariusze ksiąg tejsze metryki tudzież lustracje województw mazowieckiego i rawskiego¹⁵. Za udaną próbę wypełnienia dotychczasowych braków w literaturze przedmiotu należy uznać artykuł Krzysztofa Zwolińskiego, w którym znalazła omówienie rola puszczy podczas I wojny światowej oraz dwudziestolecia międzywojennego¹⁶.

W nurcie badań nad dziejami Puszczy Kampinoskiej nie mogło zabraknąć opracowań związanych z tematyką powstań narodowych. Stosunkowo niewiele miejsca w literaturze przedmiotu zajmują wydarzenia insurekcji kościuszkowskiej, które pojawiają się niejako na marginesie niepokojów w Warszawie. Częściowo naprzeciw istniejącemu zapotrzebowaniu wyszła praca Andrzeja Zahorskiego (*Warszawa w Powstaniu Kościuszkowskim*), w której odnajdujemy szczerkowe informacje na temat koncentracji armii pruskiej gen. Goetza na zachodnich przedpolach stolicy oraz walk powstańczych w rejonie Szwedzkich Gór¹⁷. Więcej wzmianek o wydarzeniach roku 1794 w Puszczy Kampinoskiej odnajdujemy w dwóch artykułach Stanisława Herbsta: *Bitwa na przedpolu Warszawy* oraz *Puszcza Kampinowska na przełomie XVIII i XIX wieku* (napisany wspólnie z Tadeuszem Rawskim). Na podstawie danych źródłowych oraz istniejącej literatury autorzy przedstawili działania osłonowe

¹⁴ *Kampinoski Park Narodowy: praca zbiorowa*, t. 1: *Przyroda Kampinoskiego Parku Narodowego*, red. R. Andrzejewski, Izabelin 2003; t. 2: *Spółczesność, przestrzeń, ekonomia*, red. R. Andrzejewski, Izabelin 2004; t. 3: *Dzieje Puszczy Kampinoskiej i okolic*, cz. 1 i 2, red. P. Matusak, Izabelin 2005.

¹⁵ H. Rutkowski, D. Głównka, W. Majewski, *Puszcza Kampinowska na przełomie XVIII i XIX wieku*, w: *Kampinoski Park Narodowy...*, t. 3, cz. 1, s. 225-291.

¹⁶ K. Zwoliński, *Puszcza Kampinowska w latach 1913-1939*, w: *Kampinoski Park Narodowy...*, t. 3, cz. 2, s. 7-163.

¹⁷ A. Zahorski, *Warszawa w Powstaniu Kościuszkowskim*, wyd. 2, Warszawa 1985, s. 374.

oddziału kawalerzystów na linii Kampinos – Leszno – Secymin oraz starcia polsko-pruskie pod Błoniem¹⁸.

Częściej niż powstaniem kościuszkowskim autorzy interesowali się problematyką powstania styczniowego, podczas którego rozległy kompleks leśny stanowił ważny ośrodek oporu przeciwko rosyjskiemu zaborcy. Już w 1913 r. Stanisław Zieliński zebrał dokumentację Muzeum Narodowego Polskiego w Rapperswilu (pamiętniki, korespondencje, noty prasowe oraz biuletyny), która posłużyła mu do opracowania swoistego kompendium przebiegu walk powstańczych w poszczególnych województwach. W ten sposób powstało obszerne dzieło: *Bitwy i potyczki 1863-1864. Na podstawie materiałów drukowanych i rękopiśmiennych Muzeum Narodowego w Rapperswilu*, które doczekało się reprintu w nowym wydaniu, razem z wykazem bitew i potyczek, sporządzonym przez tego samego autora¹⁹. W interesującej nas okolicy omówienie znalazły zajścia w Budzie Zaborowskiej i Kampinosie.

Praca bibliotekarza muzeum zainspirowała kolejnych badaczy do pogłębienia dotychczasowych dociekań. W dwudziestoleciu międzywojennym powstały krótkie opracowania Kazimierza Hugo-Badera i Władysława Karbowski, którzy przyjrzeni się czynom powstańczym mjr. Walerego Remiszewskiego i jego oddziału „Dzieci Warszawy”²⁰. Garść informacji o działaniach powstańczych w puszczy zaczerpniemy z flagowej publikacji Stefana Kieniewicza pt. *Warszawa w powstaniu styczniowym*, która doczekała się kilku wydań²¹. Ogólne wiadomości na temat bitwy pod Budą Zaborowską odnajdujemy w krótkim studium autorstwa ks. Zbigniewa Skiełczyńskiego²². Więcej materiału faktograficznego wnoszą do tematu prace dwóch współczesnych badaczy: Szymona Bijaka i Jarosława Włodarczyka. Pierwszy z wymienionych omówił utworzenie oddziałów powstańczych i ich podstawowe zadania, wskazując przy tym na istotną rolę Zygmunta Padlewskiego, Mieczysława Romanowskiego oraz duchownych z parafii Kampinos w pracach organizacyjnych na rzecz powstania. Autor opracowania nie przecenia roli Puszczy Kampinoskiej w dniach powstania, przypisując jej niewielkie znaczenie. Powstańcy styczniowi doczekali się jednak godnego upamiętnienia w miejscach kaźni, o czym dobitnie świadczy mogiła powstańców w Zaborowie Leśnym (d. Buda Zaborowska) i krzyż na domniemanym (choć niepewnym) miejscu pochówku mjr. Remiszewskiego w Truskawiu²³. Znaczącą rolę puszczy podczas powstania widzi natomiast Jarosław Włodarczyk, twórca obszernej monografii pt. *Szkice z dziejów powstania styczniowego w Puszczy Kampinoskiej*²⁴. Publikacja jest jak dotąd najbardziej

¹⁸ S. Herbst, *Bitwa na przedpolu Warszawy*, w: *Powstanie kościuszkowskie 1794*, t. 1: *Dzieje militarne*, red. T. Rawski, Warszawa 1994, s. 329-344; T. Rawski, S. Herbst, *Puszcza kampinoska na przełomie XVIII i XIX wieku*, w: *Kampinoski Park Narodowy...*, t. 3, cz. 1, s. 293-349.

¹⁹ S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863-1864. Na podstawie materiałów drukowanych i rękopiśmiennych Muzeum Narodowego w Rapperswilu*, Rapperswil 1913, s. 550. W 2014 r. ukazał się przedruk tego wydania pod następującym tytułem: *Bitwy i potyczki 1863-1864 oraz spis alfabetyczny i chronologiczny bitew i potyczek 1863-1864*, wyd. Graf_ika Iwona Knechta, Warszawa 2014.

²⁰ K. Hugo-Bader, *Bitwa pod Budą Zaborowską*, „Tygodnik Narodowy”, 2 (1933), nr 3, 4, 5; W. Karbowski, *Z dziejów warszawskiej partii majora Remiszewskiego*, „Przegląd Piechoty”, 12 (1939), z. 1, s. 1, 83-97.

²¹ S. Kieniewicz, *Warszawa w powstaniu styczniowym*, Warszawa 1954, s. 243; wyd. 2, Warszawa 1956, s. 247; wyd. 3, Warszawa 1965, s. 185; wyd. 4, Warszawa 1983, s. 239.

²² Z. Skiełczyński, *Bitwa pod Budą Zaborowską 14 kwietnia 1863 r.*, Izabelin 1992.

²³ Sz. Bijak, *Rok 1863 w Puszczy Kampinoskiej*, w: *Śladami powstania styczniowego. Aspekty historyczne i krajoznawcze*, red. J. Partyka, M. Zochowski, Warszawa 2014, s. 69-76.

²⁴ J. Włodarczyk, *Szkice z powstania styczniowego w Puszczy Kampinoskiej*, Izabelin 2014, s. 114.

wnikliwym opracowaniem wydarzeń 1863 r. na tytułowym obszarze. Autor, odwołując się do XIX-wiecznej prasy, pamiętników, relacji kronikarskich i współczesnej literatury, przeprowadził analizę wydarzeń sprzed 150 lat i podkreślił znaczenie podwarszawskiego kompleksu leśnego jako głównego ośrodka koncentracji sił powstańczych z woli Komitetu Centralnego Narodowego. Niewiele wnosi do stanu badań kompendium autorstwa Ewy Kłosiewicz i Marii Wróblewskiej, dotyczące w pierwszych rozdziałach znaczenia puszczy i jej mieszkańców dla obronności Warszawy, poczynając od wojny polsko-szwedzkiej (1655-1660), poprzez powstania kościuszkowskie i styczniowe, aż do upadku powstania warszawskiego. Warto jednak sięgnąć do tej pracy, gdyż porządkuje ona ogólną wiedzę w zakresie problematyki powstańczej²⁵.

Największą grupę prac historycznych stanowią niewątpliwie opracowania dziejów ostatniej wojny światowej, jako że głusza leśna była terenem intensywnych działań partyzanckich oraz miejscem kaźni kilku tysięcy mieszkańców Warszawy i okolicznych miejscowości. Zaświadczają o tym liczne cmentarze wojenne na terenie lasu, np. Palmiry, Wiersze, Łaski, Wiktorów i inne. Charakter opracowań w tym zakresie jest różnorodny. Jedni autorzy ograniczyli się do ogólnej syntezy wydarzeń wojennych z ustaleniem właściwej chronologii, inni usiłowali omówić poszczególne formacje zbrojne z ustaleniem ich stanu osobowego, kładąc tym samym podwaliny pod studia prozopograficzne. Puszcza stała się teatrem działań wojennych już we wrześniu 1939 r., gdyż wtedy przedostawali się żołnierze Armii „Pomorze” i „Poznań”, spiesząc z pomocą oblężonej stolicy. W grupie opracowań podstawowych dla tego okresu warto przypomnieć prace generałów Tadeusza Kutrzeby i Romana Abrahama, którzy jako naoczni świadkowie tamtych pamiętnych dni przybliżyli z dużą dokładnością poszczególne etapy kampanii wrześniowej²⁶. Obszar Puszczy Kampinoskiej i okolic stał się miejscem wiecznego spoczynku ponad 9 tys. żołnierzy Armii „Pomorze”, o czym zaświadcza liczne cmentarze rozrzucone wśród leśnej głuszy. W grupie prac dotyczących tego zagadnienia warto zwrócić uwagę na publikacje Jerzego Ślaskiego²⁷, Zbigniewa Szacherskiego²⁸, Jerzego R. Godlewskiego²⁹, Konrada Ciechanowskiego³⁰, Jerzego Misiaka³¹, Władysława Rezmera³², Pawła Wieczorkiewicza³³ i wielu innych autorów.

Ikona wojennych losów wielu Polaków stały się masowe egzekucje ludności cywilnej nieopodal wsi Palmiry, odzwierciedlające mroki okupacji niemieckiej. W grupie prac poświęconych temu zagadnieniu na czoło wysuwa się opracowanie Władysława Bartoszewskiego pt. *Palmiry*, w którym autor przedstawił tragiczne okoliczności mordów dokonywanych przez Niemców na obywatelach Polski, odwołując się do własnych przeżyć wojennych, wspomnień osób ocalałych z transportów śmierci, dokumentacji konspiracyjnej i protokołów

²⁵ E. Kłosiewicz, M. Wróblewska, *Puszcza Kampinowska*, Warszawa 1979, s. 3-12.

²⁶ T. Kutrzeba, *Bitwa nad Bzurą 9-22 września 1939*, Warszawa 1957, s. 196; wyd. 2, Warszawa 1958, s. 196; R.A. Abraham, *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, Warszawa 1969, s. 380; wyd. 2 popr., Warszawa 1990, s. 317.

²⁷ J. Ślaski, *Polska walcząca*, wyd. 3 rozszerz., t. 1-3, Warszawa 1999.

²⁸ Z. Szacherski, *Wierni przysiędze*, Warszawa 1966, s. 344; wyd. 2, Warszawa 1968, s. 338.

²⁹ J.R. Godlewski, *Bitwa nad Bzurą: historyczne studium operacyjne*, Warszawa 1973, s. 234.

³⁰ K. Ciechanowski, *Armia „Pomorze” 1939*, Warszawa 1982, s. 394.

³¹ J. Misiak, *W gajówce patriotyzmu*, Izabelin 2009, s. 271.

³² W. Rezmer, *Armia „Pomorze” w kampanii polskiej 1939 roku: bitwa nad Bzurą*, Bydgoszcz 2014, s. 87.

³³ P. Wieczorkiewicz, *Ostatnie lata Polski niepodległej. Kampania 1939 roku*, Łomianki 2014, s. 403.

ekshumacyjnych. Owocem jego pracy badawczej są biografie osób zasłużonych dla życia politycznego, społecznego i kulturalnego kraju, które zostały unicestwione w ramach zaplanowanego wyniszczania polskich elit³⁴. Charakter syntezy podejmowanego problemu posiada praca Beaty Lipińskiej pt. *Kampinos-Palmiry*. Jej autorka skupiła się przede wszystkim na cmentarzu palmirskim, ukazując go jako symbol męczeństwa narodu polskiego, a zarazem synonim hitlerowskich zbrodni, jednak nie pominęła innych cmentarzy wojennych na terenie Kampinoskiego Parku Narodowego³⁵. Do opracowań związanych z dziejami cmentarza palmirskiego należy również krótki przewodnik autorstwa Karola Lotha³⁶.

W szerokim wachlarzu publikacji poświęconych problematyce wojennej dostrzegamy szczegółowe opracowania tematu żołnierzy Grupy „Kampinos” Armii Krajowej. Szczególnie ważna, bo otwierająca drogę do dogłębnego poznawania dziejów tego zgrupowania, okazała się monografia autorstwa kpt. Józefa Krzyczkowskiego pt. *Konspiracja i powstanie w Kampinosie 1944* (Warszawa 1962, ss. 532). Dowódca grupy poczynił szczegółowe relacje z jej działań i najsłynniejszych akcji zbrojnych, np. ataku na lotnisko bielańskie (w którym sam został ranny), walk pod Pociechą, Truskawiem i ataku na Dworzec Gdański w Warszawie. Nie pominął przy tym krwawych zbrodni dokonywanych przez Gestapo w Zaborowie. Ze względu na uchwycenie personaliów osób walczących praca Krzyczkowskiego posłużyła kolejnym badaczom w próbach odtworzenia składu osobowego Grupy „Kampinos”. Fakt ten nabiera szczególnego znaczenia, gdy spojrzymy na późniejszą historiografię doby komunistycznej, która nie poświęciła omawianej formacji zbrojnej należytego miejsca, skazując ją na pomniejszenie znaczenie bądź całkowite zapomnienie. Książki Jerzego Kirchmayera³⁷, Stanisława Podleńskiego³⁸, Adama Borkiewicza³⁹ i Władysława Ważniewskiego⁴⁰ zawierają omówienie wydarzeń Powstania Warszawskiego w stolicy i na jej obrzeżach, jednak widoczna w nich jest postawa krytyczna autorów wobec decydentów powstania i dowództwa Armii Krajowej, przez co obraz działalności „Grupy Kampinos” jest wykoślawiony, a nawet pomniejszony. Jednym z pierwszych autorów, który już po upadku komunizmu podjął próbę weryfikacji dotychczasowych ustaleń oraz przywrócenia pamięci o bohaterach, był kombatanctant Jerzy Koszada. W 1998 r. opublikował on studium pt. *Grupa Kampinos. Partyzanckie zgrupowanie Armii Krajowej walczące w Powstaniu Warszawskim*, w którym poświęcił uwagę narodzinom tej formacji, głównym kierunkom jej działań militarnych w osłanianiu walczącej stolicy oraz okolicznościom jej rozbicia przez siły nieprzyjacielskie. Nie pominął ważnego zagadnienia represji i szykan, jakim byli poddawani po wojnie żołnierze ze strony polskich i sowieckich służb bezpieczeństwa, które postanowiły wymazać ich z pamięci

³⁴ W. Bartoszewski, *Palmiry*, Warszawa 1976, s. 107.

³⁵ B. Lipińska, *Kampinos-Palmiry*, Warszawa 1977, s. 137.

³⁶ K. Loth, *Palmiry: przewodnik po cmentarzu i Muzeum*, Warszawa 1993, s. 38.

³⁷ J. Kirchmayer, *Powstanie Warszawskie*, Warszawa 1984, s. 576.

³⁸ S. Podleński, *Przemarsz przez piekło*, Warszawa 1949; wyd. 2, Warszawa 1957; wyd. 3, Warszawa 1971; tenże, *Rapsodia Żoliborska*, Warszawa 1957; wyd. 2, Warszawa 1979.

³⁹ A. Borkiewicz, *Powstanie warszawskie 1944: zarys działań natury wojskowej*, Warszawa 1957; wyd. 2, Warszawa 1964; wyd. 3, Warszawa 1969.

⁴⁰ W. Ważniewski, *Na przedpolach stolicy 1939-1945*, Warszawa 1974.

narodowej. Warstwa faktograficzna książki jest podbudowana dokumentacją zaczerpniętą z prywatnych zasobów autora oraz Archiwum Państwowego m. st. Warszawy⁴¹.

Praca Jerzego Koszady odpowiedziała na wiele pytań postawionych przez autora, ale wykazała też pewne nieścisłości. Na nowo powyższemu zagadnieniu przyjrzał się Mieczysław Groblewski, a efektem jego dociekań okazał się 4-tomowy maszynopis. W świetle dostępnych źródeł w postaci ankiet, deklaracji i spisów, nadto ewidencji opracowanej przez kpt. Józefa Krzyczkowskiego bezpośrednio po wojnie autor ustalił w możliwie największym przybliżeniu dane osobowe oraz liczebność żołnierzy Grupy „Kampinos”, uczestniczących w Powstaniu Warszawskim. Byłoby pożyteczne, gdyby ów maszynopis ukazał się na normalnym rynku księgarskim i został wprowadzony jako publikacja do obiegu naukowego. Z pewnością znacząco wypełniłby lukę w historiografii regionalnej⁴². Bardziej apologetyczny wymiar ma książka Zygmunta Sawickiego pt. „*Obroża*” w *konspiracji i Powstaniu Warszawskim. Dzieje Armii Krajowej na przedpolu Warszawy*. Praca stanowi nie tylko owoc poszukiwań wiadomości o czynach powstańców Kampinosu, ale również odpowiedź na publikacje, które przeinaczyły lub zmarginalizowały znaczenie wojennych zmagania żołnierzy Armii Krajowej w VII Obwodzie „Obroża” Okręgu Warszawskiego⁴³.

Mimo powstania wielu prac, mających na celu przybliżenie wojennych dziejów Puszczy Kampinoskiej, nadal brakowało wyczerpującego opracowania bogatych wydarzeń lat 1939-1945. Rzeczą próbą całościowego ujęcia wojennych dziejów omawianego obszaru okazał się obszerny artykuł Piotra Matusaka i Krzysztofa Zwolińskiego pt. *Puszcza Kampinowska w latach 1939-1945*, który został opublikowany w 2005 roku. Dzięki obfitej bazie źródłowej, pochodzącej przede wszystkim z zasobów Archiwum Akt Nowych i Archiwum Państwowego w Warszawie, autorom udało się przeprowadzić dogłębną analizę lat wojennych i tym samym wypełnić część zagadnień, które oczekiwały na swoich historyków⁴⁴. Za to krótką syntezą wydarzeń roku 1944 r., uwzględniającą okoliczności powstania i funkcjonowania unikatowego tworu, jakim była Niepodległa Rzeczpospolita Kampinowska z ośrodkiem w Wierszach, jest broszura autorstwa Przemysława Wywiała. Odnajdziemy w niej skrócony opis początków i rozwoju konspiracji na terenie puszczy⁴⁵.

Spośród innych opracowań, dotyczących powyższej problematyki, wyszczególnić należy relacje i wspomnienia dowódców i członków poszczególnych formacji zbrojnych. Taki charakter utrzymują wspomnienia Adolfa Pilcha: *Partyzanci trzech puszczy* oraz walczącego

⁴¹ J. Koszada, *Grupa Kampinos. Partyzanckie zgrupowanie Armii Krajowej walczące w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 1998, s. 163; wyd. 2 popr. i uzupełn., Warszawa 1999, s. 169.

⁴² M. Groblewski, *Próba ustalenia liczby żołnierzy „Grupy Kampinos” AK uczestniczących w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 2002, s. 4-170, mps; t. 2: *Stan liczebny i straty osobowe „Grupy Kampinos” AK w Powstaniu Warszawskim 1944 roku według różnych źródeł*, s. 174-221, mps; t. 3: *Stan liczebny i straty osobowe oddziałów wojskowych „Grupy Kampinos” AK bez Zgrupowania Stołpecko-Nalibockiego*, s. 222-324, mps; t. 4: *Ostateczne wyniki prac analityczno-weryfikacyjnych przeprowadzonych w czasie od 1997 roku do pierwszej połowy 2002 roku, nad stanem liczebnym i stratami osobowymi „Grupy Kampinos” AK*, s. 325-388, mps.

⁴³ Z. Sawicki, „*Obroża*” w *konspiracji i Powstaniu Warszawskim. Dzieje Armii Krajowej na przedpolu Warszawy*, Warszawa 2002, s. 374.

⁴⁴ P. Matusak, K. Zwoliński, *Puszcza Kampinowska w latach 1939-1945*, w: *Kampinoski Park Narodowy...*, t. 3, cz. 2, s. 165-421.

⁴⁵ P. Wywiał, *Konspiracja w Puszczy Kampinoskiej i Niepodległa Rzeczpospolita Kampinowska 1944*, Warszawa 2012, s. 22.

u jego boku Mariana Podgórecznego pt. *Doliniacy*⁴⁶. Obie relacje pamiętnikarskie wprowadzają czytelnika w pamiętne dni 1944 roku. Autorzy jako naoczni świadkowie wydarzeń przemierzają we wspomnieniach najważniejsze etapy bojowe tzw. Doliniaków, wspominając utworzenie Niepodległej Rzeczypospolitej Kampinoskiej i wsparcie dla walczącej stolicy, jak również okoliczności załamania ofensywy i rozproszenia całego zgrupowania. Wymienione prace nie pozostały na marginesie badań historycznych, choć z pewnością mogą zostać lepiej wykorzystane w pogłębieniu studiów nad puszczańskim ruchem partyzanckim, przy zachowaniu właściwej metody oceny i wykorzystania tego typu relacji.

Symbolicznym kresem Niepodległej Rzeczypospolitej Kampinoskiej okazała się bitwa pod Jaktorowem (29 września 1944 r.), w której Niemcy rozbili główne siły Grupy „Kampinos”, próbujące przedrzeć się w kierunku Gór Świętokrzyskich. Okoliczności niemieckiej akcji przeciwpartyzanckiej *Sternschnuppe*, odwrotu oddziałów AK z puszczy i dotkliwej porażki w pobliżu Jaktorowa omówił Szymon Nowak w jednym z nowszych opracowań pt. *Puszcza Kampinoska – Jaktorów 1944* (Warszawa 2011, ss. 290; Warszawa 2014, ss. 83).

Cennych wiadomości o wojennych epizodach Puszczy Kampinoskiej dostarczają także publikacje Jana Gozdawy-Gołębiowskiego⁴⁷ i Jana Smolińskiego⁴⁸. Nie należy pomijać dwóch artykułów Tadeusza Swata, ukazujących spuściznę działań militarnych na zachodnich przedpolach stolicy w postaci krzyży, tablic pamiątkowych i cmentarzy wojennych⁴⁹. Również niektóre artykuły popularne w lokalnym czasopiśmiennictwie powiatowym i gminnym podejmują powyższą problematykę w celu przechowania pamięci o czynach powstańców oraz kultywowania tradycji oręża polskiego.

Interesującym – choć wymagającym pogłębienia badań – zagadnieniem pozostają rodziny szlacheckie, zamieszkujące okolice Puszczy Kampinoskiej. Włość szlachecka w regionie nie była obfita, ale zaznaczyła swoją obecność w jego strukturach własnościowych i społecznych. Do najbardziej znaczących należał majątek w Tułowicach w woj. rawskim, usytuowany w bliskim sąsiedztwie kampinoskiej głuszy. Jego zagadnieniu przyjrzała się Wanda Puget w artykule: *Tułowice – Dwór*, prezentując dzieje włości i jej szybko zmieniających się właścicieli z rodów Lasockich, Linowskich, Orsettich, Zabłockich, Górskich, Boskich, Ostrowskich, Bolechowskich i wreszcie Domaszowskich. Opracowanie nie wyczerpuje tematu, niemniej jednak stanowi ważne uzupełnienie dziejów herbowych mieszkańców regionu i ich koligacji rodowych⁵⁰. W zakresie badań nad włością szlachecką w tej części Mazowsza ważnym osiągnięciem pozostaje przewodnik pt. *Po pałacach i dworach Mazowsza*, opracowany przez Tadeusza S. Jaroszewskiego i Waldemara Baraniewskiego. Autorzy w krótkich notach podali zasadnicze fakty odnośnie powstania, funkcjonowania i rewitalizacji rezydencji rodowych pod kuratelą często zmieniających się herbowych właścicieli w Kampinosie, Lesznie, Łazach,

⁴⁶ A. Pilch, *Partyzanci trzech puszczy*, Warszawa 1992, s. 394; M. Podgóreczny, *Doliniacy*, t. 1-3, Gdańsk 1991-1993.

⁴⁷ J. Gozdawa-Gołębiowski, *Obszar warszawski Armii Krajowej*, Lublin 1992, s. 621.

⁴⁸ Jan Smoliński, *Region Błonie w walce z okupantem hitlerowskim*, Błonie 1994.

⁴⁹ T. Swat, *Pamiętki września w Puszczy Kampinoskiej*, „Niepodległość i Pamięć”, 6 (1999), nr 2, s. 177-206; tenże, *Kapliczki i krzyże Puszczy Kampinoskiej*, w: *Kultura Ludowa Mazowsza i Podlasia: studia i materiały*, t. 5, red. A. Kołodziejczyk, A. Stawarz, Warszawa 2002, s. 81-99.

⁵⁰ W. Puget, *Tułowice – Dwór*, w: *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim*, red. W. Puget, t. 1, Warszawa 1995, s. 137-150.

Strzyżewie, Tułowicach, Zaborowie, Zaborówku, Zielonkach oraz Żelazowej Woli⁵¹. Marginalne omówienie w literaturze przedmiotu znalazł temat łowiectwa w okolicach puszczy, którym zajęła się Agnieszka Samsonowicz (*Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*)⁵². Nawiązując do regale królewskich oraz ochrony zwierzyny łownej, uczona ustaliła kilka faktów odnośnie rozrywek łowieckich w lasach wokół Jaktorowa i Wiskitek za panowania ostatnich Jagiellonów.

Dzieje każdego regionu nierozzerwalnie wiążą się z działalnością ludzi zasłużonych dla promowania jego dziedzictwa historycznego, kulturowego i przyrodniczego. W historii Puszczy Kampinoskiej wyróżniającą się osobą był prof. Roman Kobendza (1866-1955) – wybitny botanik i inicjator utworzenia Kampinoskiego Parku Narodowego. Niestety, znany miłośnik przyrody nie doczekał się jakiegokolwiek monografii na swój temat, co stanowi wyraźny brak w historiografii regionu, domagający się rzetelnego wypełnienia. Tylko częściowo wyszły naprzeciw tym postulatam wspomnienia Marii Zanowej, wzbogacone wykazem 166 publikacji zmarłego naukowca⁵³. Szczątkowe informacje o związkach profesora z Puszcza Kampinoską odnajdujemy też w relacji Magdaleny Kamińskiej z ceremonii nadania szkole w Sadowej imienia Jadwigi i Romana Kobendzów⁵⁴.

W zupełnie innej dziedzinie przysłużyła się historii regionalnej s. Elżbieta Róża Czacka ze Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Służebnic Krzyża – założycielka zakładu dla niewidomych dzieci w podwarszawskich Laskach. Zorganizowany przez nią dom opieki nad ociemniałymi na trwałe wpisał się w krajobraz tej części puszczańskiej otuliny. W powyższe zagadnienie wprowadzają obszernie publikacje autorstwa s. Jadwigi Stabińskiej⁵⁵, Michała Żółtowskiego⁵⁶, Ewy Jabłońskiej-Deptuły⁵⁷, Alicji Gościmskiej⁵⁸. Znaczący wpływ na kierunek duchowo-intelektualny dzieła s. Róży Czackiej wywarł ks. Władysław Kornilowicz (1884-1940), od 1930 r. na stałe mieszkający w Laskach. Osoba charyzmatycznego kapłana znalazła pisarzy, którzy zechcieli opracować jego biografię. Należą do nich: Teresa Landy⁵⁹, s. Rut Wosiek⁶⁰, Emilia Janina Niszczota⁶¹ i kard. Stefan Wyszyński⁶². Matka Róża Czacka i ks. Kornilowicz korzystali z pomocy Antoniego Marylskiego, który większą część swego życia (jeszcze przed przyjęciem kapłaństwa) poświęcił służbie na rzecz Towarzystwa Opieki nad Ociemniałymi. Jego ofiarna praca znalazła odzwierciedlenie w książce autorstwa Jacka

⁵¹ T.S. Jaroszewski, W. Baraniewski, *Po pałacach i dworach Mazowsza: przewodnik*, Warszawa 1995, s. 200 + XXXIV.

⁵² A. Samsonowicz, *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa 2011, s. 537.

⁵³ M. Zanowa, *Prof. dr Roman Kobendza: (wspomnienie)*, „Zeszyty naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Leśnictwo”, 1958, z. 1, s. 30-42.

⁵⁴ M. Kamińska, *Szkoła z puszcza w tle*, „Parki Narodowe”, 2008, nr 2, s. 18-20.

⁵⁵ J. Stabińska, *Matka Elżbieta Róża Czacka*, Poznań 1981, s. 319; wyd. 2 uzupeł., Laski 1989, s. 356.

⁵⁶ M. Żółtowski, *Blask prawdziwego światła: Matka Elżbieta Róża Czacka i jej dzieło*, Lublin 1999, s. 332.

⁵⁷ E. Jabłońska-Deptuła, *Matka Elżbieta Czacka i Dzieło Lasek*, Lublin 2002, s. 260.

⁵⁸ A. Gościmska, *Torowała nowe drogi niewidomym. Róża Czacka – Matka Elżbieta jako tyfolog i wychowawca*, Laski 2014, s. 262; też, *Laski w czasie okupacji 1939-1945*, Warszawa 1987, s. 175 (współaut. Michał Kamiński).

⁵⁹ T. Landy, *Ksiądz Władysław Kornilowicz*, Kraków 1978, s. 269; wyd. 2, Warszawa 2003, s. 325.

⁶⁰ R. Wosiek, *Ksiądz Władysław Kornilowicz – kapłan wśród ludzi*, Laski-Warszawa 2009, s. 307.

⁶¹ E.J. Niszczota, *Ojciec wszystkich poszukujących: Sługa Boży ks. Władysław Kornilowicz – spowiednik, kierownik duchowy i wychowawca*, Warszawa 1998, s. 517.

⁶² S. Wyszyński, *Nasz Ojciec: ksiądz Władysław Kornilowicz*, Warszawa 1980, s. 107.

Moskwy⁶³, natomiast liczne grono osób współtworzących ośrodek lasecki zostało omówione w obszernych szkicach, zredagowanych staraniem Tadeusza Mazowieckiego przy współpracy z autorami wspomnień, listów i poezji, m. in. Bohdanem Cywińskim, Janem Lechoniem, Mieczysławem Jastrunem i ks. Janem Twardowskim⁶⁴.

Współcześnie obserwuje się wśród historyków i popularyzatorów historii wzmożone zainteresowanie tematyką kościelną na omawianym obszarze. Mimo iż w historiografii ciągle brakuje opracowania, które omówiłoby w wyczerpujący sposób całokształt miejscowych stosunków kościelnych, kilku autorów podjęło się próby omówienia pewnych zagadnień szczegółowych, wśród których na pierwszym miejscu wypada wymienić monografie poszczególnych parafii. Na szczególną uwagę zasługują dwie publikacje ks. Zbigniewa Skielczyńskiego, przybliżające czytelnikom dzieje dwóch parafii w otulinie Puszczy Kampinoskiej: *Górki Kampinoskie* i *Dawny Brochów*. W pierwszej z nich autor zawarł cenne informacje na temat XVIII-wiecznego osadnictwa budniczego oraz dziejów budowy kościoła parafialnego w Górkach w niesprzyjającym tej inwestycji okresie komunistycznym. Nieocenionym wkładem autora w dotychczasową historiografię regionu jest ustalenie listy parafian pomordowanych w latach II wojny światowej, dla powstania której niezbędne okazały się spisy dokonywane w wioskach oraz relacje zbierane podczas wizyty kolędowej w poszczególnych domostwach⁶⁵. W drugiej książce autor omówił dzieje parafii Brochów na tle początków osady, rozwijającego się życia religijnego oraz relacji rządców kościoła z herbowymi dziedzicami z rodzin Brochowskich i Lasockich⁶⁶. Parafia brochowska doczekała się także omówienia kilku zagadnień szczegółowych, zainicjowanych przez Martę Przygodę-Stelmach, która ukazała funkcjonowanie wspólnoty pod rządami proboszczów w XIX i XX w., nie pomijając popularnego wówczas bractwa św. Rocha⁶⁷. Charakter popularny ma cykl krótkich artykułów ks. Skielczyńskiego na łamach „Wiadomości Archidiecezjalnych Warszawskich”, gdzie pojawiły się zarysy historii parafii w Kampinosie, Głusku-Leoncinie, Łomnej i Zaborowie⁶⁸.

Swojego historyka w osobie ks. Waldemara Wojdeckiego znalazła parafia Narodzenia św. Jana Chrzciciela w Lesznie. Dotarcie do państwowych i kościelnych zasobów archiwalnych umożliwiło autorowi przygotowanie publikacji pt. *Dzieje Leszna i Puszczy Kampinoskiej*, przedstawiającej losy parafii na tle dziejów Mazowsza i Królestwa Polskiego. Cenny jest zestaw rządców kościoła, poczynając od wzmiankowanego w 1440 r. Marcina, a kończąc na osobie autora monografii. Nie wszyscy proboszczowie znaleźli tam swoje omówienie, toteż niniejsza praca wymaga pogłębienia badań⁶⁹. Na szczególną uwagę zasługują publikacje ks. Wacława Kurowskiego, który okazał się piewą parafii św. Rocha w Lipkowie.

⁶³ J. Moskwa, *Antoni Marylski i Laski*, Kraków 1987, s. 306; wyd. 2, Warszawa, s. 300.

⁶⁴ *Ludzie Lasek*, oprac. T. Mazowiecki, Warszawa-Kraków 1987, s. 603; Toż, wyd. 2, Warszawa 2000, s. 567.

⁶⁵ Z. Skielczyński, *Górki Kampinoskie*, Warszawa 1990, s. 52.

⁶⁶ Z. Skielczyński, *Dawny Brochów*, Leszno 1993, s. 39.

⁶⁷ M. Przygoda-Stelmach, *Bractwo parafialne św. Rocha przy kościele w Brochowie na Mazowszu w latach 1854-1881*, „Saeculum Christianum”, 20/2013, s. 149-155; też, *Proboszczowie parafii Brochów na Mazowszu od XIX do XX w. w świetle źródeł z archiwum parafialnego*, „Saeculum Christianum”, 21/2014, s. 223-229.

⁶⁸ Z. Skielczyński, *Parafia Kampinos w 1777 roku*, „Wiad. Archid. Warszawskiej”, 65/1983, nr 11-12, s. 515-517; *Dzieje parafii Głusk-Leoncin*, „Wiad. Archid. Warszawskiej”, 66/1984, nr 9-10, s. 331-336; tenże, *Dawne dzieje parafii Łomna*, „Wiad. Archid. Warszawskiej”, 73/1991, nr 11, s. 18-25; tenże, *Parafia Zaborów*, „Wiad. Archid. Warszawskiej”, 74/1992, nr 2, s. 120-128.

⁶⁹ W. Wojdecki, *Dzieje Leszna i Puszczy Kampinoskiej*, Leszno koło Błonia 1998, s. 118.

Długoletni proboszcz tej parafii przygotował pracę pt. *Lipków sienkiewiczowski*, która została wydana po raz pierwszy w 1984 r., a obecnie wznowiona wraz z biografią duchownego pod piórem Łukasza Karczmarka. Autor omówił pośród licznych zagadnień pierwsze wzmianki o miejscowości, funkcjonowanie folwarku pod rządami Józefa Paschalisa Jakubowicza oraz powstanie i rozwój parafii św. Rocha⁷⁰. W drugim dziele pod skromnym tytułem: *Pamiętnik proboszcza z Lipkowa* gospodarz parafii umieścił swoje wspomnienia z lat okupacji niemieckiej w Warszawie, obejmujących doświadczeń okresu stalinowskiego oraz objęcia zniszczonego kościoła dworskiego w Lipkowie, z którego miał uczynić dynamiczny ośrodek życia religijnego⁷¹. Dzieje parafii p.w. Narodzenia NMP w Secyminie-Nowinach znalazły omówienie w publikacjach K. Jaworskiej (*Dzieje parafii w Secyminie*) oraz ks. Józefa Mandziuka (*Sanktuarium Matki Boskiej Radosnej Opiekunki Przyrody w Secyminie-Nowinach*). Autorka pierwszego opracowania przedstawiła początki osadnictwa we wsi Secymin z uwzględnieniem budników oraz protestantów holenderskich (mennonitów), uciekających w XVII w. przed prześladowaniami religijnymi w Europie Zachodniej, przechodząc następnie do poszczególnych etapów rozwoju życia religijnego na tym obszarze. Powyższe zagadnienia zostały przypomniane i potwierdzone w wywodzie ks. Józefa Mandziuka, który rozszerzył je o dzieje wizerunku Matki Bożej Radosnej Opiekunki Przyrody i jego kultu w sanktuarium secymińskim⁷². Charakter popularyzatorski posiada album autorstwa Aliny Petrowej-Wasilewicz, poświęcony młodej parafii św. Franciszka z Asyżu w Izabelinie oraz jej pierwszemu proboszczowi ks. Aleksandrowi Fedorowiczowi (*Uśmiech księdza Alego: dzieje parafii św. Franciszka z Asyżu w Izabelinie*)⁷³.

Pozycjami niewątpliwie cennymi są publikacje, w których dokonano zbiorczej syntezy dziejów kilku miejscowości i ich parafii. Za taką uchodzi praca zbiorowa pt. *Stare Babice na przestrzeni dziejów*, przygotowana pod red. Ewy Pustoły-Kozłowskiej. Korzystając z materiałów archiwalnych, prasy i literatury przedmiotu, sześciu autorów przemierzyło szlak dziejów miejscowości Stare Babice oraz osad należących do obecnej gminy o tej samej nazwie. Nie pominięto w niej krótkiego rysu historycznego kościoła w Borzęcinie, który do dziś nie doczekał się własnej monografii⁷⁴. W 2014 r. ukazało się obszerne dzieło ks. Grzegorza Kalwarczyka pt. *Przewodnik po parafiach i kościołach Archidiecezji Warszawskiej*, a jego pierwszy tom został poświęcony dziejom parafii pozawarszawskich. Znalazło się w nim krótkie omówienie parafii wchodzących w skład obecnych dekanatów laseckiego i kampinoskiego, a więc Blizne, Borzęcin, Buraków, Częstków Mazowiecki, Dąbrowa Leśna, Dziekanów Leśny, Górki Kampinoskie, Izabelin, Kazuń, Laski, Leoncin, Lipków, Łomianki,

⁷⁰ W. Kurowski, *Lipków sienkiewiczowski*, Stare Babice 2014, s. 5-158; zob. Ł. Karczmarek, *Wacław Kurowski*, w: *tamże*, s. 159-181.

⁷¹ Pamiętnik po raz pierwszy ukazał się w 1990 r. w formie maszynopisu (211 stron tekstu i XVI stron ilustracji). W 2010 r. jego przedruku dokonał ks. Zbigniew Godlewski w publikacji pt. *Dwie opowieści, czyli Warszawskie Łagiewniki*, Warszawa-Koło 2010, s. 190-321.

⁷² K. Jaworska, *Dzieje parafii w Secyminie*; J. Mandziuk, *Sanktuarium Matki Bożej Radosnej Opiekunki Przyrody w Secyminie Nowinach*, Secymin-Nowiny 2006, s. 61.

⁷³ A. Petrowa-Wasilewicz, *Uśmiech księdza Alego: dzieje parafii św. Franciszka z Asyżu w Izabelinie*, Warszawa 2001, s. 112.

⁷⁴ Zob. artykuły w: *Stare Babice na przestrzeni dziejów*, red. E. Pustoła-Kozłowska, Stare Babice 2013: Ł. Karczmarek, *Pradzieje*, s. 11-33; K. Pacuski, *Średniowiecze i okres do połowy XVII wieku*, s. 35-67; E. Pustoła-Kozłowska, *Schylek I Rzeczypospolitej oraz czasy zaborów*, s. 69-133; S. Fijałkowski, *Walki o wyzwolenie*, s. 135-151; M. Łada, *Lata II Rzeczypospolitej*, s. 153-177.

Łomna, Secymin, Stare Babice, Wiersze, Zaborów oraz parafie Kampinos i Leszno z dekanatu błońskiego. Uzupełnieniem zarysów są wykazy zidentyfikowanych proboszczów od momentu powstania każdej parafii do czasów współczesnych⁷⁵.

W przeglądzie bibliograficznym nie sposób zapomnieć o przewodnikach turystycznych, rozwijających zamiłowania krajoznawcze czytelników. Możemy w nich odnaleźć krótkie noty historyczne w ujęciu popularnym – ważne z perspektywy uporządkowania i uprzystępnienia dotychczasowej wiedzy. Za pierwszą próbę opracowania takiego przewodnika uchodzi przewodnik po dawnym woj. warszawskim, będący pracą zbiorową Tomasza Chludzińskiego, Tadeusza Maczubskiego, Krzysztofa Rutkowskiego i Janusza Żmudzińskiego. W publikacji, która doczekała się dwóch wydań w latach sześćdziesiątych minionego stulecia, autorzy omówili liczne atrakcje usytuowane w dolinie Wisły, nie pomijając zagadnień puszczańskiej przyrody i historii⁷⁶. W tych samych latach ukazała się publikacja Tomasza Chludzińskiego pt. *Puszcza Kampinoska: przewodnik turystyczny*, która doczekała się jedyne wydania w 1964 r. Jest to szczegółowe omówienie samego regionu puszczańskiego⁷⁷. Wśród opracowań tego typu na czoło bezkonkurencyjnie wysunęły się przewodniki Lechosława Herza, a jednym z pierwszych był *Przewodnik po Puszczy Kampinoskiej*, wprowadzony na rynek wydawniczy w 1971 r.⁷⁸ Kilka lat później ten sam autor opublikował informator pt. *Kampinos i Kampinoski Park Narodowy* (Warszawa 1976), który w drugim wydaniu z 1979 r. otrzymał krótszy tytuł: *Kampinoski Park Narodowy* (Warszawa 1979)⁷⁹. Z nowszych opracowań warto wspomnieć: *Kampinoski Park Narodowy* oraz *Puszcza Kampinoska: przewodnik*, który doczekał się trzech wydań. Pierwszy z nich jest albumem zdjęć, ubogaconych krótkimi opisami historycznymi prezentowanych miejsc⁸⁰. W drugim informacje o ścieżkach przyrodniczych są przeplatane opisami miejsc pamięci narodowej, działań militarnych w latach II wojny światowej, np. bitwy pod Łomiankami, jak również dziejów zabytków usytuowanych na obrzeżach puszczy, a więc kościoła parafialnego w Brochowie, fary zakroczymskiej czy dawnego klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku nad Wisłą⁸¹. W grupie najnowszych prac wyróżniają się: *Przyroda i historia Puszczy Kampinoskiej: przewodnik po ekspozycji*, autorstwa Grzegorza Okołów, oraz *Puszcza Kampinoska i okolice* pióra Marcina Zamorskiego⁸².

⁷⁵ G. Kalwarczyk, *Przewodnik po parafiach i kościołach Archidiecezji Warszawskiej*, t. 1: *Parafie pozawarszawskie*, Warszawa 2014, s. 1029.

⁷⁶ *Województwo warszawskie: przewodnik*, Warszawa 1961, oprac. T. Chludziński et al., Warszawa 1961, s. 555; wyd. 2 popr., Warszawa 1965, s. 426.

⁷⁷ T. Chludziński, *Puszcza Kampinoska: przewodnik turystyczny*, Warszawa 1964, s. 111; Warszawa 1966, s. 263.

⁷⁸ L. Herz, *Przewodnik po Puszczy Kampinoskiej*, Warszawa 1971, s. 306; wyd. 2, Warszawa 1980, s. 273; wyd. 3, Warszawa 1990, s. 281.

⁷⁹ L. Herz, *Kampinos i Kampinoski Park Narodowy*, Warszawa 1976, s. 72; wyd. 2 jako: *Kampinoski Park Narodowy*, Warszawa 1979 s. 87.

⁸⁰ L. Herz, *Kampinoski Park Narodowy*, Warszawa 1993, s. 96.

⁸¹ L. Herz, *Puszcza Kampinoska: przewodnik*, Pruszków 2002, s. 350; wyd. 2, Pruszków 2006; wyd. 3, Pruszków 2012, s. 360.

⁸² G. Okołów, *Przyroda i historia Puszczy Kampinoskiej: przewodnik po ekspozycji*, Izabelin 2010, s. 24; M. Zamorski, *Puszcza Kampinoska i okolice*, wyd. 3, Warszawa 2012, s. 128.

* * *

W opracowaniu podjęto próbę ukazania stanu badań nad dziejami Puszczy Kampinoskiej w kontekście szeroko rozumianej działalności człowieka. W minionym pięćdziesięcioleciu powstało wiele rozpraw i studiów, w których znalazły omówienie zagadnienia szczegółowe, np. osadnictwo, powstania narodowe, formacje zbrojne działające w Puszczy Kampinoskiej, dzieje poszczególnych parafii i grup wyznaniowych, jak również wartościowe syntezы ukazujące całokształt działalności człowieka na przestrzeni dziejów. Szczególnie obfite w powstawanie rozpraw naukowych okazało się ostatnie piętnastolecie, w którym czytelnicy otrzymali do rąk prace pogłębiające dociekania w zakresie problemów osadnictwa i demografii, roli terenów puszczańskich podczas powstań narodowych oraz ich znaczenia dla działalności ruchów partyzanckich podczas ostatniej wojny, a zwłaszcza w dobie Powstania Warszawskiego. Ostatnie z wymienionych zagadnień jest reprezentowane w literaturze przedmiotu szczególnie wyraziście, jako że pamięć o wydarzeniach roku 1944 jest ciągle żywa wśród żyjących kombatantów i starszych mieszkańców wsi puszczańskich, którzy kultywują tradycje powstańcze, chcąc ocalić je przed zapomnieniem. Wykaz regionalnej historiografii jest z oczywistych względów niepełny i nie wyczerpuje tytułowego zagadnienia. Z konieczności omówiono jedynie najważniejsze prace, które z racji charakteru badań prowadzonych przez autorów znacząco przyczyniły się do wypełnienia luki w obserwacjach regionu i stały się swoistym impulsem dla kolejnych odkrywców, zamierzających kontynuować dotychczasowe badania w oparciu o dostępną bazę źródłową oraz osiągnięcia poprzedników. Z satysfakcją należy odnotować, że nie brakuje historyków i miłośników dziejów regionalnych, którzy usiłują wychodzić naprzeciw istniejącym potrzebom poprzez popularyzowanie historii tego wyjątkowego obszaru⁸³.

The state of research history of the Kampinos Forest Summary

Kampinos Forest, also known as the Kampinos National Park, is a large forest complex located north-west of Warsaw. This is a unique natural heritage resource full of various forms of wildlife and many types of animals. In this remarkable natural monument are also to be found traces of human activity. Forest areas remained untouched for a long time, but since the 15th century people have begun the first settlements and villages. Within a few hundred years there has been created in this area many towns, parishes and centers of agricultural and forestry. During the Polish uprisings of the 19th and 20th centuries, the forest terrain was favorable to guerilla actions and is now a place of burial for several thousand people who are buried in military cemeteries. These topics were studied by historians, who wanted and still want to show the area of human activity and the evolution of the relationship between nature and man. The Kampinos Forest is seen in many publications as the place for daily life of inhabitants from the Middle Ages to the present day. This article is an attempt to discuss

⁸³ Wypada wspomnieć o ubiegłorocznej, oddolnej inicjatywie młodego zespołu redakcyjnego, który powołał do istnienia czasopismo popularno-naukowe „Nasza Puszcza”. W zamierzeniach autorów treść czasopisma ma propagować historię i kulturę regionalną wśród mieszkańców Puszczy Kampinoskiej i jej sympatyków. Pierwszy numer periodyku pod red. Ewy Gruszki ukazał się na przełomie 2015/2016 r., a w przyszłości planowana jest edycja kolejnych zeszytów.

the current trends of historical research in this part of Mazovia. It also shows the perception of events by the authors. The issues of nature, landscape formation, geological processes and environmental protection are not included, because they belong to other fields of science and have a separate research methodology.

Keywords: The Kampinos Forest, Mazovia, settlement, Polish uprising, The Independent Republic of Kampinos

Nota o Autorze: Edgar Sukiennik – absolwent Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych UKSW. W 2009 r. ukończył jednolite studia magisterskie na kierunku historia, a w 2015 r. uzyskał stopień naukowy doktora nauk humanistycznych w zakresie historii na UKSW. W obszarze jego zainteresowań naukowych znajdują się: historia średniowieczna powszechna, Polski i Kościoła, dzieje zakonu paulinów i historia regionalna (Mazowsze, Śląsk, ziemie dawnego woj. łęczyckiego).